

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДОРОГОБУЖА В ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

За час розкопок літописного Дорогобужа експедицією Рівненського краєзнавчого музею зібрано велику колекцію археологічних матеріалів та наукової інформації, що дозволяє відтворити різні періоди розвитку поселення, зокрема процес становлення середньовічного міста від часу побудови перших укріплень до розгрому міста татара-монголами в 40-х роках XIII ст.¹

Найбільші за обсягом археологічні дослідження були проведені на центральній площадці городища — дитинці Дорогобужа. В південно-східній частині дитинця розкопано 1050 кв.м суцільної площі поселення (рис. 1). В розкопі виявлено п'ять територіальних груп будівель (рис. 2). Аналіз матеріалів з комплексів будівель, порівняння їх між собою та стратиграфічні спостереження виявили, що в межах кожної територіальної групи зустрічаються різночасові будівлі, які відносяться до чотирьох будівельних періодів: 1 — остання чверть X—перша чверть XI ст., 2 — друга чверть— кінець XI ст., 3 — рубіж XI-XII ст.—третя чверть XII ст., 4 — остання чверть XII—40-ві роки XIII.

Будівлі, віднесені нами до одного періоду, як це часто буває на довго заселеному місці, не завжди синхронні. Одні будівлі існували коротший проміжок часу, ніж той будівельний період, до якого вони відносяться. Інші будівлі могли служити довше і, ймовірно, навіть виходити за рамки будівельного періоду, з яким вони пов'язуються.

З п'яти територіальних груп будівель в південно-східному розкопі дві групи (друга і третя) включають будівлі всіх чотирьох хронологічних періодів. Часові лакуни в інших територіальних групах пояснюємо незначною дослідженою тут площею та поганою збереженістю культурного шару. Виявлені територіальні групи відбивають садибно-дворову забудову цієї частини дитинця. Однак в умовах, коли сліди огорожі простежити не вдалося, залишається проблематичним віднесення окремих територіальних груп до тієї чи іншої садиби. Так будівлі NN 2,3 або належали окремій садибі, або ж входили до однієї садиби з будівлями другої територіальної групи.

Виявлені садиби були розміщені вздовж оборонного валу дитинця, мали площу 300-400 кв.м, їх межі мало змінювалися з кінця X до середини XIII ст.

Приведену вище хронологію будівельних періодів підтверджують матеріали стратиграфічного аналізу культурного шару на городищі та датування комплексів будівель, досліджених в інших частинах поселення. Вона відбиває основні закономірності розвитку Дорогобужа в часи Київської Русі. Тому вважаємо за необхідне розглянути кожен з чотирьох етапів становлення міста.

Перший етап. Остання чверть X—перша чверть XI ст.

Було збудовано значне укріплення в районі, де знаходилися слов'янські поселення VIII-IX ст. Глиняний посуд культури типу Луки-Райковецької знайдено на городищі та на схід від нього (рис. 4). В кінці X ст. насипано вал дитинця, площа якого становила близько 1,5 га. Досліджені в південно-східній частині дитинця будівлі орієнтовані відповідно до розташування валу. Фіксуються ознаки садибно-дворової забудови на цій ділянці фортеці (рис. 1). Елементом, який зв'язував забудову, могла бути вулиця, що проходила по внутрішньому периметру оборонних укріплень.

Знахідки предметів озброєння (залізні шпора, наконечники стріл) свідчать, що серед жителів фортеці були воїни-дружинники, а виявлені на дитинці уламки глиняних сопел та шматки залізних шлаків підтверджують, що тут знаходились залізообробні майстерні. На дитинці розкопані напівземлянкові житла, житлово-господарські та житлово-виробничі будівлі. Вони відрізняються за розмірами, конструкцією опалювальних пристроїв. Характерною особливістю є незначна кількість господарських та зернових ям, що їх можна було б пов'язати з будівлями першого етапу. На початковому етапі функціонування фортеці її мешканці забезпечувалися всім необхідним для прожиття за рахунок сільського населення з округи. Значні розміри, характер забудови фортеці та виразні ознаки того, що тут жило населення, пов'язане з військовою справою та ремеслом, свідчать, що це була державна фортеця, яка виконувала військово-адміністративні функції та була осередком залізообробного виробництва.

Проникнення князівської адміністрації в Погориння і початок окняження цих земель Києвом пов'язані із остаточним підкоренням древлян, які повстали в 945 році. Процес окняження західних територій фіксується за пам'ятками X ст. з Пересопниці та Пліснеська². В Пліснеську київська дружина перебувала вже в часи Святослава Ігоревича, що підтверджує знайдена на городищі кераміка з клеймом цього князя³. Масштабні роботи по будівництву нових укріплень на півдні Русі були розпочаті за Володимира Святославича. На нашу думку, саме в останній чверті X ст. і було збудовано князівську фортецю в Дорогобужі.

Другий етап. Друга чверть—кінець XI ст.

На початку цього етапу було поновлено укріплення дитинця. Зростають розміри поселення і ускладнюється його структура: дитинець — 1,5 га, окольний город (рис. 4, площадка 2) — близько 1,5 га, посад — 7-9 га, поселення поблизу Успенської церкви — 1-1,5 га.

Житла, збудовані на цьому етапі, досить уніфіковані. Це будівлі із заглибленою в материк основою площею 11-20 кв.м, глинобитною піччю в одному з кутів та господарськими і зерновими ямами, влаштованими в житлах та поряд з ними. Ями, в яких зберігали харчові припаси, знахідка залізних серпів в житлі N 22 на дитинці свідчать, що власники садіб на дитинці були пов'язані з сільським господарством. Воїни-дружинники могли отримати землю як пожалування від князя за службу чи шляхом купівлі або захвату об-

щинних земель. З цього часу важливим напрямком діяльності жителів Дорогобузької фортеці поряд з відміченими вище функціями (військово-адміністративна, реміснича) стає організація сільськогосподарського виробництва в окрузі Дорогобужа.

Третій етап. Рубіж XI-XII ст. — III чверть XII ст.

В 1084 році Дорогобуж вперше згадується в літописах, причому зразу ж як центр удільного князівства. Але перше князіння в ньому Давида Ігоревича було короткочасним (1084—1085 рр.), а от вдруге цей князь володів містом з 1100 року до своєї смерті в 1112 році. Тривале перебування князя суттєво вплинуло на збільшення додаткового продукту, що надходив сюди і відповідно на темпи зростання міста. Знову в літописах Дорогобуж згадується як центр удільного князівства в середині XII ст., але лише Володимир Андрійович володів містом протягом тривалого часу (1151-1152, 1157-1170 рр.).

В XII ст. значно зростає міська територія. Збільшується до 5,5 га укріплена частина міста. Зовнішня (третя) лінія укріплень захищала територію площею близько 2 га на південь від окольного города (рис. 4, площака 3). Розростаються і посадські райони, але тут не скрізь була щільна забудова, залишалися вільні місця, а частина території була зайнята кладовищами.

На дитинці вже на початку XII ст. поновили укріплення та збудували колодязь. Характер давнього рельєфу, розміщення досліджених садиб та колодязя дозволяють локалізувати місце князівського палацу на південний захід від колодязя, на високій ділянці, яка була природно-географічним центром дитинця. В середині чи третій чверті XII ст. саме тут вздовж західного схилу було насипано терасу, частково досліджену в розкопі N 21. Такі значні земляні роботи велись, очевидно, за повелінням князя.

В XII ст. на західній околиці міста було збудовано монументальну кам'яну споруду — Успенську церкву. Ймовірно, вже в той час вона належала монастирю. Цей центр поширення християнства відіграв важливу роль у розвитку міста.

З кінця XI ст. в побуті заможних горожан з'являються привізні вироби, що надходили з Києва та Середнього Подніпров'я (скляний посуд, браслети, персні, ювелірні вироби, глиняні посуд, іграшки, писанки, вкриті поливою), а також вино і оливкова олія в амфорах з Північного Причорномор'я, мармурові хрестики, прикраси з візантійських міст. Про поширення писемності свідчать знахідки залізних писал та графіті на стінках амфор.

Четвертий етап. Остання чверть XII—40-ві роки XIII ст.

Під 1183 та 1208 роками літописи повідомляють, що в Дорогобужі княжили сини луцького князя. Як бачимо, у 80-х роках XII ст. Дорогобуж увійшов до складу Волинського князівства.

На цьому етапі загальна площа міста становила близько 30 га. В тому числі укріплена площа — 5,5 га. За розмірами Дорогобуж відноситься до третьої групи міст, що мали укріплення від 2,5 до 10 га⁴.

В зв'язку з обставинами загибелі (розгром монголо-татарами) культурний шар і будівлі цього етапу містять велику кількість різноманітних знахідок, що характеризують різні сторони життя

населення напередодні трагедії.

На дитинці досліджені садиби заможних горожан, що включали житла, житла-майстерні, господарсько-виробничі будівлі та об'єкти. Виділяються багаті феодальні садиби (рис.3). Тут виявлені речі, що належать до дружинно-міської культури Русі: дорога зброя, предмети спорядження вершника та верхового коня, скляний та полив'яний посуд, ювелірні прикраси із срібла і золота. На таких садибах зберігався і сільськогосподарський реманент, зокрема знайдені деталі плугів, серпи, коси. Ним користувалися залежні від феодала селяни. Згадка про закупів, які користуються панським інвентарем є в юридичних документах часів Київської Русі⁵.

На дитинці і окольному городі досліджено садиби, на яких жило кілька поколінь майстрів, що займалися залізообробним та ювелірним ремеслом.

Міська культура Дорогобужа подібна до культури інших міст Київської Русі. В той же час стають більш виразними ознаки, що свідчать про формування особливостей культури Південно-Західної Русі (посуд, ювелірні прикраси та інше).

Поступальний розвиток міста був перерваний Батисвим погромом.

Посилання:

- 1 Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. — Рівне, 1996.
- 2 Давня історія України. — Київ, 1995. — Книга 2. — С. 100, 102.
- 3 Моця А. П., Сыромятников А. К. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов// Древнерусский город. — К., 1984. — С. 84-87.
- 4 Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1979. — С. 197.
- 5 Рыбаков Б. А. Киевская Русь и Русские княжества XII-XIII вв. — М., 1982. — С. 428.

Перелік Ілюстрацій.

Рис. 1. План розміщення будівель в південно-східному розкопі на дитинці Дорогобужа. Умовні позначення: 1 — заглиблені в материк будівлі, 2 — заглиблені в культурний шар будівлі, 3 — наземні будівлі, 4 — глинобитні печі, 5 — пічні черені, 6 — каміння, 7 — залізні шлаки, 8 — східці для підйому на вал, 9 — досліджена ділянка валу.

Рис. 2. Датування та періодизація будівель на дитинці Дорогобужа.

Рис. 3. Дитинець Дорогобужа в першій половині XIII ст. Умовні позначення: 1 — ділянка валу, що збереглася, 2 — лінія ймовірних укріплень дитинця, 3 — наспинна тераса, 4 — житла, в яких виявлені зброя і спорядження воїнів-дружинників, 5 — інші житла, 6 — окремі знахідки речей, що визначають високе соціальне положення власника садиби, 7 — ймовірне місцезнаходження княжого двору.

Рис. 4. Дорогобуж в другій половині X—першій половині XIII ст. Умовні позначення: 1 — знахідки ліпного посуду VIII-IX ст., 2 — об'єкти другої половини X—першої половини XI ст., досліджені за межами городища, 3 — курган, описаний О. Фотинським, 4 — вал, 5 — лінія ймовірних укріплень, 6 — Успенська церква, 7 — територія, заселена в XI ст., 8 — територія, заселена в XII — першій половині XIII ст.

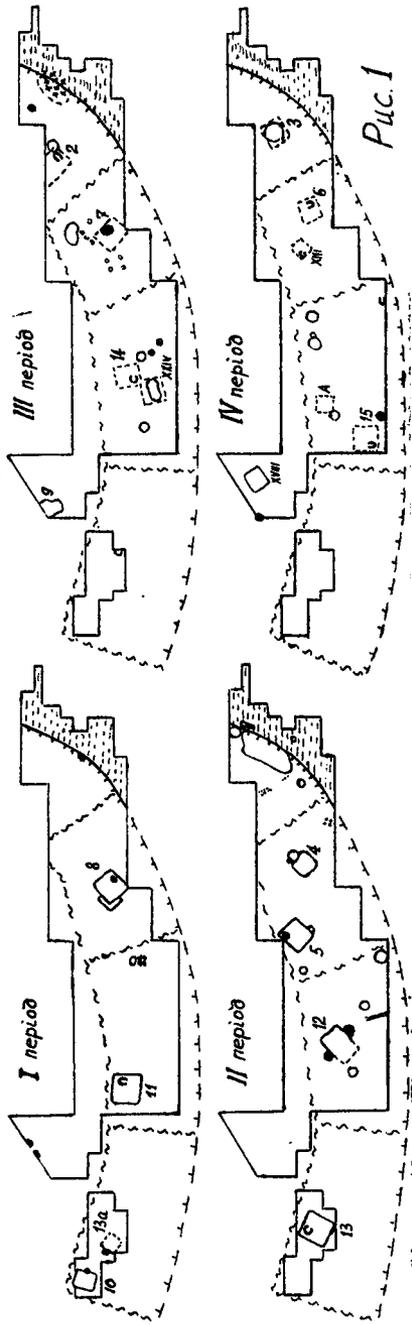
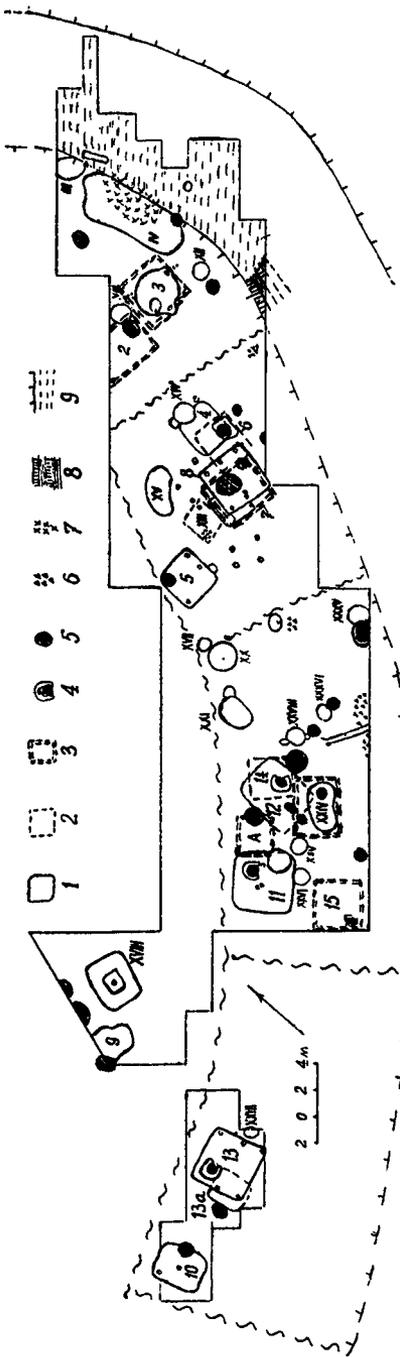
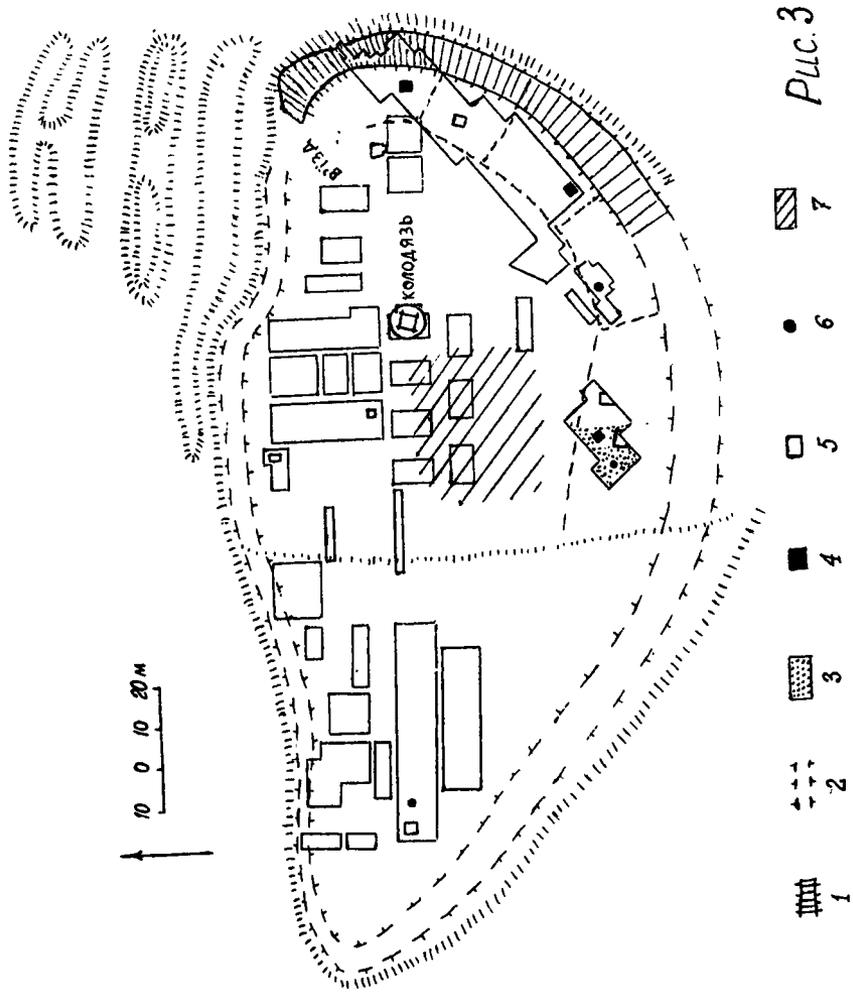
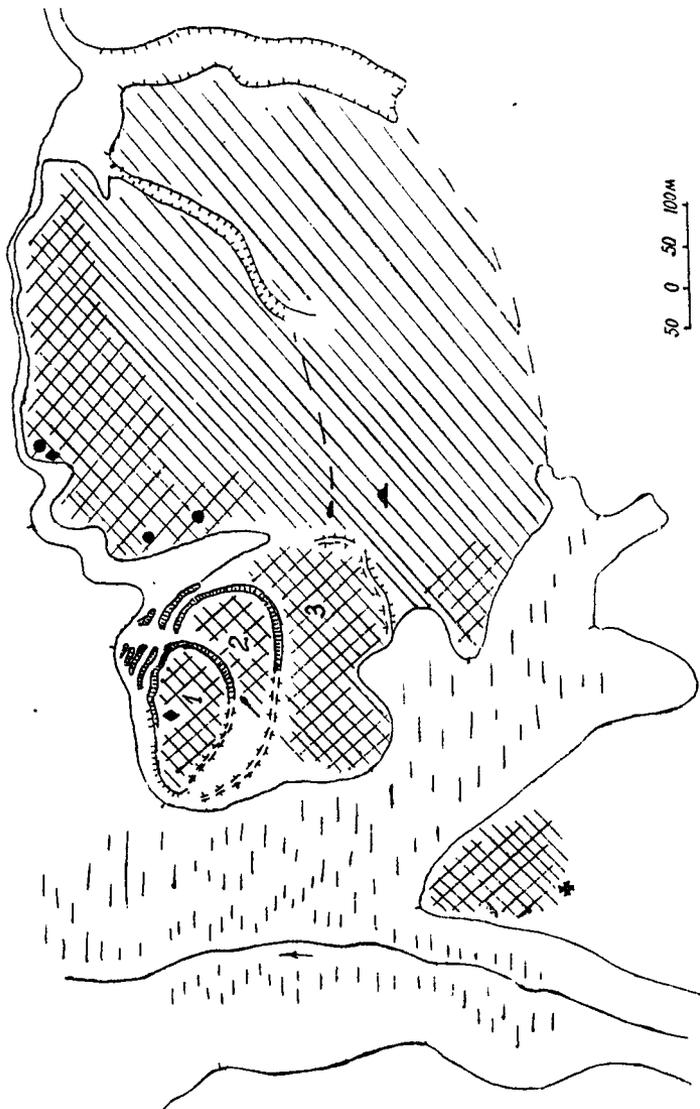

Рис. 2

Терито- ріальні групи	Датування		X ст.	XI ст.	XII ст.	XIII ст.
	Будівлі					
1	1					+
	2					+
	3					+
	4			+	+	+
	5			+	+	+
2	6					+
	XIII					+
	7					+
	8		+	+		
	11		+	+		
3	12			+	+	+
	14					+
	XXIV					+
	15					+
	A					+
4	10		+	+		
	13a		+	+		
	13			+	+	+
5	9					+
	XVIII					+
	17					+
6	18					+
	Б					+
	В					+
	19			+	+	+
	20					+
7	21		+	+		
	22			+	+	+
	23					+
Будівельні періоди			I	II	III	IV

50 0 50 100M

- ◆ 1
- 2
- ▲ 3
- ▩ 4
- ⋈ 5
- ✠ 6
- ▨ 7
- ▧ 8

Рис. 4